

LEFEVROVA MISAO U SAVREMENOJ URBANOJ SOCIOLOGIJI

Lefebvre's Thought in Contemporary Urban Sociology

ABSTRACT *This paper presents the impact of Henri Lefebvre's thought in contemporary urban sociology. In the first chapter, the reader can find brief descriptions of two most relevant Lefebvre's concepts linked to his comprehension of space: production of space, the right to the city and a couple of firmly related concepts. The second chapter presents several examples of their recent interpretations by the authors from different theoretical backgrounds. Simultaneously, it evaluates the relevance of Lefebvre's theoretical assumptions in contemporary social context, as well as their theoretical and methodological relevance for further research and development of urban sociology. Conclusion emphasizes that Lefebvre's ideas have a deep and long term influence in urban sociology.*

KEY WORDS *Henri Lefebvre, urban sociology, social production of space, right to the city*

APSTRAKT *U radu se predstavlja uticaj ideja i koncepata Anrija Lefevra (Henri Lefebvre, 1901-1991) u savremenoj urbanoj sociologiji. U prvom poglavlju se nalaze sažeti opisi Lefevrove teorije proizvodnje prostora, prava na grad i drugih relevantnih koncepata. Drugo poglavlje predstavlja primere njihovih skorijih interpretacija od strane autora različitih teorijskih usmerenja. Preko primera se istovremeno procenjuje relevantnost Lefevrove misli u savremenom društvenom kontekstu, kao i metodološki potencijal i primenljivost posmatranih koncepta za buduća istraživanja i razvoj urbane sociologije. U zaključku se ističe Lefevrov dugoročan i dubok uticaj na urbanu sociologiju.*

KLJUČNE REČI *Anri Lefevr, urbana sociologija, proizvodnja prostora, pravo na grad*

Lefevrovo promišljanje grada i urbanog

Rad francuskog filozofa i sociologa Anrija Lefevra velikim delom čine teme koje se tiču osnova urbane sociologije. Bio je jedan od najistaknutijih autora neomarksističke orijentacije koji su, uz neoveberijanske autore, krajem 60ih i tokom 70ih godina XX veka doprineli razvoju urbane sociologije politizacijom urbanog pitanja i preispitivanjem njenih teorijskih osnova (Vujović i Petrović, 2009: 35). Za urbanu sociologiju, najvažnija su njegova dela *Pravo na grad* (1968), *Svakodnevni život u modernom svetu* (1968), *Od ruralnog ka urbanom* (1970), *Urbana revolucija*

¹ grbin.miloje@gimnazija-senta.rs

(1970), *Prostor i politika* (1972), *Marksistička misao i grad* (1972) i *Proizvodnja prostora* (1974). Osnovni cilj ovog rada je da prikaže kako se Lefevrovi koncepti i ideje interpretiraju u savremenoj urbanoj sociologiji: s obzirom na različita teorijska usmerenja autora i izmenjene društvene okolnosti. U prvom delu rada vrlo sažeto su prikazane najvažnije Lefevrove ideje, a u drugom delu primeri koji ilustruju pravce njihovih kretanja kroz savremenu sociologiju grada. Simultano sa prikazima, u tekstu se analizira njihov potencijal za razvoj urbane sociologije, odnosno objašnjavanje savremenih i budućih tokova urbanizacije.

Za razliku od ekološkog pristupa Čikaške škole, Lefevr u urbanu sociologiju unosi posmatranje grada u dužoj vremenskoj perspektivi. Njegov dijalektički pristup omogućuje praćenje promena glavnih karakteristika grada u skladu sa promenama odgovarajućeg društveno-istorijskog konteksta, kao i uvid u dinamiku procesa urbanizacije. U *Urbanoj revoluciji* Lefevr ukazuje na procesualnost i istorijski (dis)kontinuitet urbanizacije od političkog i trgovačkog grada ka industrijskim gradovima². Po Lefevru, urbanizacija teče linearano, od nulte tačke ka stadijumu potpune urbanizacije, ali se sam proces odlikuje faznim prelazima koji čine različiti modeli *proizvodnje prostora*. Prelazi nastaju usled promena u društvenoj strukturi, odnosa moći među društvenim grupama, usled izmena saznajnih, kulturnih i političko-ideoloških paradigmi. Lefevr smatra da gradski prostor nastaje kao *izraz odnosa u društvenoj proizvodnji* i predstavlja *materijalni* i *simbolički* odraz datog društva.

U svom promišljanju urbanizacije, Lefevr ističe da je „kritična faza“ postanka industrijske (kapitalističke) urbanizacije ključno izmenila prirodu grada i transformisala ga u novi, daleko kompleksniji entitet: *urbano*. Gradovi starog i srednjeg veka (politički i trgovački) su po Lefevru, predstavljali delo, izraz rada (*oeuvre*) stanovnika i počivali na upotrebnoj vrednosti mesta društvenog života: mesta susreta, trgovine i međuljudskog opštenja (agora, crkva i trg). Industrijska urbanizacija se prema prekapitalističkim gradovima postavila kao negacija upotrebne vrednosti bez koje, prema Lefevru, nema ostvarenja pravog urbanog društva i koja dijalektički nosi potencijal njegovog ostvarenja. Oličena u procesu *zgušnjavanja – rasprskavanja* (implozije – eksplozije) idustrijska urbanizacija pokreće prostornu ekspanziju prekapitalističkih gradova i stvara nove konurbacije blizu resursa industrijske proizvodnje. Preovladavanje industrijskog kapitala u ekonomiji učinilo je *da ekonomsko planiranje inkorporira u sebe i planiranje proizvodnje prostora*, te je način proizvodnje materijalnih prostornih formi postao industrijski, a novonastali prostori grada industrijski proizvod. Od proizvodnje stvari *u prostoru* došlo je do pojave sveobuhvatne proizvodnje prostora.

Za Lefevra, urbani prostor industrijskog grada je proizvod ekonomskih, političkih i ideoloških sila (Zeieleniec, 2007: 61). Industrijski grad postaje predmet

² Interpretacija u narednim redovima urađena je na osnovu poglavlja: „*From the City to Urban Society*“ (Lefebvre, 2003: 1-22).

proizvodnje viška vrednosti, a sva njegova infrastruktura sastavni deo procesa reprodukcije kapitala. Pretvoren u robu, komodifikovani prostor podređuje se dominaciji razmenske vrednosti, dok upotrebna vrednost grada prelazi u drugi plan. „Prostor, nekada sveto i gotovo neotuđivo patrimonijalno i kolektivno dobro, postao je roba kao i bilo šta drugo.“ (Lefebvre, 2009: 214). Ekonomski prostor, po Lefevru, simultano egzistira sa političkim prostorom, proizvodom nadzora i kontrole države. Proizvodi se apstraktan prostor „...koji je odraz sveta biznisa, na nacionalnom i internacionalnom nivou, kao i moći novca i državne politike.“ (Lefebvre: 2009: 187). Prostor „nije proizveden samo od strane snaga i odnosa proizvodnje i svojine; on je takođe i politički proizvod, proizvod administrativne i represivne kontrole, proizvod odnosa dominacije i strategija određenih u državnom vrhu.“ (Lefebvre, 2009: 189).

Urbani prostor industrijskog grada je proizvod funkcionalizma moderne arhitekture i urbanizma, praksi koje su manje ili više svesno ugrađivale ideološke pretpostavke kapitalističkog društva u prostor. Njeni su ishodi procesi homogenizacije, fragmentacije i hijerarhizacije prostora (Lefebvre, 2009: 212). Proces homogenizacije podrazumeva kvantitativni rast ujednačenih, komodifikovanih prostora na globalnom nivou, tj. proizvodnju istih/sličnih gradova koja dramatično odudara od „kreativne „prve prirode“ koja svojom lepotom i raznovrsnošću oduzima dah u istorijskim gradovima (Lefebvre, 2009: 13)“. Pojam homogenizacije prostora ne odnosi se samo na građevine i urbanistička rešenja, već i na celokupni društveni život u njima, posebno u rezidencijalnim zonama grada koje naseljavaju pripadnici istih društvenih slojeva. Takvi prostori nastaju posredovanjem birokratskih ideala koherentnosti, funkcionalizma i organizacije (Lefebvre, 1991: 317).

Proces *fragmentacije*, ogleda se u razlomljenosti i podvojenosti prostora koji su predviđeni za rad, stanovanje, dokolicu, saobraćaj, proizvodnju i potrošnju (Lefebvre: 2009: 189). Podvojeni prostori, određeni ulogom i namenom, međusobno se razlikuju i po važnosti. Fragmentirani prostori razvrstavaju se po hijerarhijskoj lestvici, već prema društvenim grupama koje ih nastanjuju ili funkcijama koje u širem urbanom prostoru vrše. *Hijerarhizacija* se uspostavlja između različitih tački prostora: *centara* moći, bogatstva, dokolice i informacija, materijalne i duhovne razmene, sa jedne strane, i *periferija*, sa različitim unutrašnjim nivoima hijerarhizacije, u zavisnosti od udaljenosti od primarnog ili sekundarnog centra, pa sve do teritorija napuštenih „i od bogova i od ljudi“ (Lefebvre, 2009: 215).³

³ Proizvodnja prostora u fordističkom modelu proizvodnje odvijala se u kontekstu standardizovane i nefleksibilne proizvodnje, kapitalno intenzivnih industrijskih grana velikih obima i rigidno organizovane državne birokratije na nacionalnom nivou. Postojao je akcenat na održavanju kolektivne potrošnje kako bi se obezbedila akumulacija kapitala i umanjio klasni konflikt, te je lokalna vlast funkcionisala u okviru balansa moći između kapitalista, države i radnika. Počivala je na menadžerskim principima i vršila redistribuciju resursa u skladu sa socijalnim ciljevima, u čemu je javni sektor imao primarnu ulogu. Modernistička proizvodnja prostora reflektovala je te odnose, te je on oblikovan prema

Opisujući urbanizaciju određenu tehnokratskim i ekonomskim imperativima, Lefevr ukazuje da je (urbani) prostor društveni proizvod, ishod opštih uslova (re)produkcije jednog društva, te da *urbano* podrazumeva *projekciju društvenih odnosa na tle*. Od onih najapstraktnijih koji proističu iz uslova akumulacije kapitala i tržišta, do onih na nivou svakodnevnog života i stanovanja. Prva kategorija društvenih odnosa predstavlja *globalni nivo*, a druga *privatni*. Projekcije u prostoru u kojima se sučeljavaju različite strategije društvenih grupa i ciljevi i sredstva urbanih planera i arhitekata predstavljaju posredni, *mešoviti* nivo. Lefevrovo shvatanje urbanih nivoa može se pozicionirati kao most koji spaja apstraktne postavke koncepta proizvodnje prostora i empirijskog nivoa stvarnosti. Urbani prostor u njegovoj teoriji predstavlja sjedinjavanje dve sfere realnosti u kojima se ostvaruje reprodukcija društvenih odnosa: *svakodnevnu*, *življenu stvarnost* i *urbanu stvarnost* (Lefebvre, 1991: 38), i to na način u kojem urbana stvarnost postaje okvir (do)življene stvarnosti preko mreža i puteva kojim su povezani prostori u kojima se sprovode odvojene prakse rada, privatnog života i dokolice (Lefebvre, 1991: 38). Prostor je tako simultano krajnji rezultat, kao i sam kontekst proizvodnje. Ovaj dvostruki aspekt Lefevr predstavlja Marksovim (i Hegelovim) poimanjem konkretne apstrakcije. Kao i Marksova kategorija razmenske vrednosti, koja je simultano materija, eksternalizovana realizacija ljudskog rada i kondenzacija društvenih odnosa proizvodnje, prostor kao konkretizovana apstrakcija simultano je medijum društvenog delanja i proizvod tog delanja (Gottdiener, 1994: 128-129).

Za preciznije definisanje prožimanja materijalnog i apstraktnog prostora Lefevr je koristio pojmove prostorne prakse, reprezentacije prostora i prostorne reprezentacije. *Prostorna praksa* je pojam koji povezuje specifičan društveni prostor i njemu referentne društvene delatnosti. Ona se odnosi na fizičke i materijalne tokove (individua, grupa, robe), cirkulacije, transfere i interakcije u prostoru, strukturisane na način koji održava postojeći model reprodukcije društvenog života (Zieleniec, 2007: 72-73). *Reprezentacija prostora* je konceptualizacija prostora od strane naučnika, planera, urbanista, socijalnih/društvenih inženjera i tehnokrata⁴: ona predstavlja materijalizovane apstraktne konstrukcije, osmišljene prostore i planove. Reprezentacija prostora predstavlja dominantnu kategoriju prostora u određenom društvu, to jest modelu proizvodnje (Lefebvre, 1991: 38-9). Poslednji element trijade, *prostorna reprezentacija* predstavlja, posredstvom pripisanih simbola i slika, (do)življen prostor stanovnika i korisnika. Prostorna reprezentacija proizilazi iz dominantnih obrazaca prostornih praksi i reprezentacije prostora, koje stanovnici

određenim socijalnim ciljevima i utopijskim vizijama solidarnosti. To je podrazumevalo nefleksibilno planiranje i autoritativno projektovanje prema jedinstvenim šemama vođenim konceptima građanstva i socijalnih prava. Takav prostor je bio rezidencijalno segregiran, odražavao tipične forme životnog stila i veliki stepen homogenosti unutar klasnih grupa (Petrović, 2009: 53-4).

⁴ Preko ovog pojma Lefevr opisuje ideološki karakter modernog urbanizma i arhitekture: bio je izričito kritički nastrojen prema samoproklamovanom naučnom i objektivnom karakteru moderne i njenim principima "graditi po meri čoveka" ili projektovanjem grada kao funkcionalne organske celine.

pasivno prihvataju. Prostorna praksa, reprezentacija prostora i prostorna reprezentacija se tako javljaju kao međuzavisne, simultane varijable/dimenzije koje čine totalitet **društvenog prostora** (Lefebvre, 1991: 39).

Lefevrova misao o *urbanom* uključuje i utopijske elemente. Pravo urbano društvo, smatra Lefevr, moralo bi isključiti državnu dominaciju i kapitalističku eksploataciju i biti postavljeno na socijalističkim principima koji bi obezbedili ravnopravnije učešće društvenih grupa u proizvodnji prostora. Alternativna proizvodnja socijalističkog prostora „*podrazumeva prelaz od dominacije ka prilagođavanju i primat upotrebne nad prometnom vrednosti.*“ (Lefebvre 2009: 192). Takva proizvodnja morala bi obezbediti prisvajanje prostora i imati upotrebnu vrednost dostupnu svim korisnicima (radnicima), a urbani prostor morao bi biti mesto susreta, igre i raznovrsnog kulturnog i društvenog života (Vujović i Petrović, 2005: 39). Demokratskom planiranju morala bi prethoditi *ekonomska i politička decentralizacija* i formiranje jedinstvene misli i urbane strategije koja bi se urbanim bavila u totalitetu, uvažavajući sve nivoe na kojem se ono uspostavlja: stanovanje, grad i društvo (Vujović, 1982: 164).

Pravo na grad se može shvatiti kao poziv na stvaranje društvenog oslonca jedne takve akcije, na formiranje političkih snaga koje bi sprovodile novu urbanu strategiju. Glavni cilj Lefevrove knjige *Le droit a la ville* bio je politizacija urbanog pitanja, tj. zalaganje da problemi grada i urbane stvarnosti nađu mesto u svesti ljudi i političkim programima (Vujović, 1982: 103). Pravo na grad je konkretan zahtev za društvenim, ekonomskim i političkim dobrima: stanovanju, kulturi i radu koji će razvijati kreativnost radnika i kvalitet njegovog života, umesto postojeće rutine i dosade koja proizilazi iz svakodnevice urbanog života. Takve promene bi trebalo postići sprovođenjem urbane strategije koja bi bila jedinstvo političke akcije, saznanja, umetnosti, filozofije i tehnike (Vujović, 1982: 129).

Lefevrov koncept prava na grad ne vuče utemeljenje iz shvatanja prava u građanskoj liberalnoj misli, već odgovara njegovim marksističkim i širim filozofskim shvatanjima, i u sebi sadrži utopijske elemente. Treba napomenuti da su Lefevra smatrali „romantičnim revolucionarom“ i, što je važnije, da on pripada „antropološkom marksizmu“ koji je blizak marksizmu koji je promovisala grupa jugoslovenskih filozofa i sociologa oko časopisa „Praksis“. Ta se orijentacija ogleda u ideji *prava na grad* kao „*neomarksističkom aksiomu koji pretpostavlja da ovo pravo korisnici grada mogu ostvariti samo u radikalno promenjenim proizvodnim i vlasničkim odnosima, jer ono podrazumeva ovladavanje nad upotrebnom vrednošću prostora (od koje su korisnici otuđeni zbog dominacije prometne vrednosti i strategije profita).*“ (Petrović, 2009: 23). Ostvarenje prava na grad je, dakle, čist izraz urbanog društva koje je Lefevr priželjkivao, *urbanog* koje bi bilo centar igre, saznanja, stvaranja i mesto susreta, a ne centar donošenja odluka, komande, moći i nasilja. U takvom urbanom društvu bili bi obnovljeni centralnost i bogatstvo međuljudskog opštenja.

Istorijski tokovi su, međutim, išli drugačijim putanjama, a savremeno urbano društvo nije ni nalik Lefevrovim željama. Uprkos ili zahvaljujući tome, Lefevrove ideje i koncepti i dalje su veoma aktuelni. U narednom poglavlju izlažu se načini na koje ih teoretičari različitih usmerenja interpretiraju i daje analiza njihove relevantnosti za proučavanje savremenih tokova urbanizacije.

Interpretacije, uticaj i relevantnost Lefevrove misli

Proizvodnja prostora

Lefevrova dela iz sedamdesetih godina prošlog veka uglavnom su posmatrana kao važna analiza fordističkog urbanizma i državne tehnokratije⁵ u posleratnoj Francuskoj i tek se u drugoj polovini osamdesetih godina XX veka, posredstvom Marka Gotdina (Mark Gottdiener, 1985) i Edvarda Sodže (Edward W. Soja, 1989) skreće pažnja na važnost Lefevrove teorije prostora i njegove društvene proizvodnje. Znatnije interesovanje za ovaj aspekt Lefevrovog rada počinje tek nakon prevoda *Proizvodnje prostora* na engleski jezik 1991. i *Prava na grad* 1996. godine (Brenner, 2000: 363). Nakon tog perioda do danas, ideja društvene proizvodnje prostora postaje sve uticajnija u brojnim disciplinama koje se bave proučavanjem grada. S obzirom na Lefevrov marksizam, pojam proizvodnje prostora se često javlja u preformulisanoj ili redukovanoj obliku, u zavisnosti od toga da li se koristi u okvirima diskursa globalizacije, regulacione teorije ili postmodernom pristupu.

Proizvodnja prostora je prouzrokovala nove teorijske debate o prostoru, o čemu svedoči jedan kratki prikaz Maksa Farara (Max Farrar). Iz prikaza se mogu iščitati koncepcije i interpretacije koje se razlikuju po sledećim ključnim stavkama:

- definisanje determinističke težine *društvenog* u shvatanju prostora;
- definisanje odnosa *prostora kao strukture* i *stanovnika kao aktera*;
- definisanje porekla *društvenosti* prostora;

Farar navodi kako je Lefevrova primarna zasluga to što je omogućio da „o teritoriji ne razmišljamo putem fizičkih elemenata koji je konstituišu, već kao proizvodom ljudskog rada i društvenih značenja/instrumenata“ (Farrar, 2005: 107). U Fararovom tekstu nailazimo na kritiku originalnog Lefevrovog koncepta urbanog prostora kao suštinski *društvenog*. Farar navodi Sejerov (A. Sayer) argument da je

⁵ Uslovi reprodukcije kapitalističkog sistema se menjaju, a samim time i modeli proizvodnje prostora u njemu. Lefevrovo shvatanje kapitalizma kao birokratskog društva dirigovane potrošnje, koje je toliko uticalo na formulisane koncepte proizvodnje prostora u kapitalizmu, prestaje da važi. Savremeni proces urbanizacije odvija se u uslovima postfordističke akumulacije kapitala. Postfordistički kapitalizam podrazumeva mnogo fleksibilniju i prilagodljiviju regulaciju od (klasične) birokratske, tj. izmenjenu prirodu birokratskog ustrojenja, koja se odvija kroz delanje drugačijeg seta aktera, sa dominantnijom ulogom privatnog sektora i opadanjem državne regulacije (Petrović, 2009: 53-4).

prostor samo delimično konstituisan društvenim i da se Lefevrovo razumevanje prostora približava determinističkom redukcionizmu, jer se prostor ne može redukovati niti na prirodne/materijalne, niti na društvene elemente (Farrar, 2005: 104-5). Shvatanje *društvenog* kao konstituenta, a ne suštine urbanog prostora, pravi otklon od Lefevrovog koncepta u kojem je urbani prostor potpuno odvojen od prirode i prirodi suprotstavljen.

Polemika oko determinističke težine *društvenog* u konceptualizaciji urbanog prostora je povezana i sa dilemom odnosa između njegove strukturišuće moći i delanja koje tu strukturu menja. Sejer kritikuje Lefevra zbog „nezgrapnih tvrdnji o prostoru“ i prigovara da on reifikuje prostor pridajući mu određenu moć nezavisnu od aktera koji u njemu obitavaju. Sa druge strane, Šildsova orijentacija jasno naginje strukturalizmu i dosta je bliska Lefevrovim shvatanjima kada objašnjava prostornost (*spatiality*) kao „*fundamentalno upravljanje percepcijama i razumevanjima koje omogućava društvenost svakodnevnih interakcija i stvaranje trajnih društvenih formi i institucija... Kao fundamentalni sistem prostornih podela (npr. subjekat-objekat, uključenost-isključenost) i distinkcija (blizu-daleko, prisutno-odsutno, civilizovano-prirodno), prostornost omogućava deo neophodne društvene koordinacije percepcija osnovnih hegemonih sistema ideologije i prakse.*“ (*ibidem*). Definisanje odnosa *prostora kao strukture i stanovnika kao aktera* kod Edvarda Sodže je ublaženo u korist aktera, zbog naglaska na svrsishodnom ljudskom radu koji stvara urbani prostor: „*prostornost je supstancijalizovan i prepoznatljiv društveni proizvod, deo „sekundarne prirode“ (koja nastaje svrsishodnim ljudskim radom i) koja inkorporira, dok u istu ruku i socijalizuje i transformiše fizički i psihološki prostor.*“ (Farrar, 2005: 105).

U navedenim stanovištima implicitno se definiše i izvor *društvenosti* prostora. Možemo primetiti razliku u kriterijumima koje koriste Lefevr, Sodža i Farar kako bi obezbedili prostoru društveni epitet. Sodža ne uključuje proizvodne odnose u svoju definiciju, već primenjuje staro shvatanje kulture kao čovekove sekundarne prirode, dok Farar koristi pojam „proizvod ljudskog rada“, što je pojam bez konkretnog društveno-istorijskog konteksta, te oba shvatanja prave značajna odstupanja od originalnog koncepta. Po Lefevru, osnov društvene proizvodnje prostora su dati *proizvodni odnosi* u društvu, koje on ne shvata ekonomistički, već dosta šire, kao odnose društvenih grupa koje svojim delanjem vrše reprodukciju datog društva, što u (neo)kapitalizmu podrazumeva i reprodukciju čitavog prostora (Vujović, 1982: 101).

Važna prednost originalnog koncepta je to što omogućuje praćenje promena u načinu i obliku proizvodnje prostora tokom vremena. Primer doslednijeg pozivanja na originalni Lefevrov koncept proizvodnje prostora vidi se u Harvijevoj (David Harvey) istorijsko-geografskoj materijalističkoj konceptualizaciji koja uključuje i regulacionu teoriju (Harvey, 1985; Harvi: 2005). Ne odstupajući od Lefevrove koncepcije koja u osnov proizvodnje prostora uključuje proizvodne odnose, Harvi

razvija periodizaciju kapitalističkog razvoja na osnovu sukcesivnih istorijskih formi urbanizacije (Harvey, 1989: 17-49). Harvi posmatra urbani nivo⁶ kao ključnu geografsku osnovu za proces akumuliranja kapitala, ali nastoji i da eksplicitno konceptualizuje ulogu nad-urbanih i pod-urbanih nivoa i procesa: regionalnu podelu rada, političko-institucionalne konstelacije na nacionalnom nivou, nadnacionalne tokove akumulacije kapitala i uslove na svetskom tržištu – kao osnovne geografske preduslove za svaki istorijski prostorni set pod kapitalizmom (Brenner, 2000: 365).

Značaj koji je Lefevrova teorija proizvodnje prostora ostvarila u razmatranju urbanog pitanja može se pratiti u radu Nila Brenera⁷ (Neil Brenner). Brenner prati raspravu o urbanom pitanju, od Kastelsovog i Sandersovog pozicioniranja specifikuma urbanog na osnovu funkcije, ka postepenom repositioniranju urbanog pitanja na *pitanje nivoa* u radovima Smita (Smith, 1984), Harvija (Harvey, 1985), Mejsija (Massey, 1985), Sodže (Soja, 1989) i drugih koji šire raspravu o urbanom pitanju ka višestrukim nadurbanim nivoima, bilo uz referencu ka promenama u prostornoj podeli rada ili obrascima nejednakog ekonomskog razvoja na globalnom nivou (Brenner, 2000: 365). Pored konteksta globalizacije, kao uzrok ove sukcesije u tumačenju urbanog pitanja Brenner navodi uticaj Lefevrovih shvatanja *proizvodnje prostora* (odnos *države, kapitala i prostora*) i analizu *politike nivoa* (scale/echelon: pod-urbani, urbani, nacionalni, nadnacionalni, svetski).

Navedeni Harvijev pristup dobro ilustruje Brennerove ukaze o uticaju Lefevrove koncepcije kapitalističke urbanizacije u kasnijem razvoju urbane sociologije, urbanizacije shvaćene kao intenzivne, kontradiktorne integracije, polarizacije i rediferencijacije društvenih prostora. Globalizacija je nakon razgradnje fordističko-kejnzijanskog modela proizvodnje prostora uticala na diferencijaciju hijerarhije prostora na različitim razmerama: nadnacionalnom i podnacionalnom, a urbanizacija je svojim tokovima potvrdila procese koje je Lefevr opisivao: *eksploziju-imploziju* urbanog prostora, fragmentaciju i reteritorijalizaciju, ali ne samo na urbanom, već i na globalnom nivou (Brenner, 2000: 363-4).

U „funkcionalističkom pristupu“ urbanom pitanju, nadnacionalni/svetski nivo javlja se kao eksterni parametar, ali je on savremenim tokovima urbanizacije postao strukturisući element urbanog⁸. Kastelsov (Manuel Castells) koncept *informatičkog* i

⁶ Na mikro nivou, Dejvid Harvi prati Lefevrovu tezu o ulozi urbanog prostora u akumulaciji kapitala. Investiranje kapitala u nekretnine i kasnija „selidba“ u tercijarni sektor usmerava rast gradova na specifične načine: deindustrijalizaciju, segregaciju prostora, revitalizaciju, suburbanizaciju, džentrifikaciju, gde se renta javlja kao svojevrsni vodič kapitala kroz prostor. (Gotham, 2010: 554)

⁷ Brenner, 2000.

⁸ Već krajem sedamdesetih, a u punoj transparentnosti tokom osamdesetih godina prošlog veka, u razvijenim zemljama dešava se prelaz ka postfordističkom modelu kapitalističke akumulacije kapitala, napuštanje koncepta države blagostanja i zaokret ka neoliberalnoj ekonomiji. Ove promene su učinile da se grad orijentiše ka potrošnji i koristi svoje resurse za privlačenje globalnog kapitala i investicija. Urbana vlast je postala preduzetnička i ostvaruje partnerstva sa privatnim sektorom i uključuje programsku participaciju građana. Ove izmene povlače sa sobom potrebu definisanja lokalnih

dualnog grada (Kastels, 2005: 191) i koncept umreženih *globalnih gradova* (Sasen, 2005: 196) Saskije Sasen (Saskia Sassen), otkrivaju u kojoj formi se ostvaruje strukturalni uticaj globalne ekonomije i novih tehnologija na proizvodnju urbanog prostora i potvrđuju Lefevrovo pozicioniranje urbanog nivoa kao posrednika između poretka bliskog i dalekog reda, tj. posrednika između globalnog društvenog poretka i svakodnevnog života.

Lefevrovo shvatanje urbanizacije kao procesa kojeg karakterišu fazni prelazi određeni promenom uslova društvene reprodukcije mogu se iščitati i u Sodžinom (Soja, 2005) odbacivanju prezastupljenog pojma post-industrijske urbanizacije, isticanju značaja nove industrije u proizvodnji prostora, restrukturisanju grada kasne moderne u postmoderini metropolis i upotrebi novih pojmovnih aparata i okvira analize koji objašnjavaju posebnosti postmodernog grada kao ishoda jedne zasebne faze urbanizacije (Vujović i Petrović, 2005: 55).

Sodža ističe da u fazi postmoderne urbanizacije hijerarhizacija, segregacija i homogenizacija urbanog prostora čine inverziju modernih obeležja urbanih centara, predgrađa i unutrašnjosti, te da posredstvom getoa i slamova postmoderini metropolisi poprimaju obeležja gradova Trećeg sveta. Njegovo isticanje da su prostorno-kulturne heterogenosti metropolisa na zajedničkom prostoru održive samo kroz primenu tehnologije nasilja i socijalnu kontrolu (Vujović i Petrović, 2005: 59) podseća da Lefevrovo isticanje uloge Države u proizvodnji urbanog prostora pronalazi svoje mesto i u savremenim razmatranjima urbanizacije.

Sodžin postmoderini pristup naglašava kulturnu dimenziju i mikro analizu urbanog koja u globalizacijskom diskursu zbog nivoa opštosti analize ne može naći mesto. U narednom odeljku se detaljnije iznose pristupi koji se bave ovom tematikom i prikazuje na koji način se u njima interpretiraju i koriste ideje fragmentacije i homogenizacije prostora, kao i prostorne prakse, reprezentacije prostora i prostorne reprezentacije.

Lefevrova trijada i prostorne podele

Analiza urbanog na mikro nivou otkriva metodološki i analitički potencijal trijade prostorne prakse, reprezentacije prostora i prostorne reprezentacije. Habard i Sandersova (Hubbard i Sanders, 2003) u studiji slučaja prostitucije u kvartu Borsal Hit u Birmingemu analiziraju tokove podvajanja i stvaranja fragmentacijskih barijera u datom prostoru. Autori ukazuju kako se *prostor* javlja kao *medijum* koji povlači stvarne razlike između moralno prihvatljivog/osuđivanog i normalnog/devijantnog, odnosno da čini *materijalnu*, otelovljenu predstavu

posebnosti (u službi ekonomskog rasta i konkurentnosti), te projektovanje postaje konsultativno, eklektičko i znatno fleksibilnije. Novi uslovi reprodukcije, međutim, dovode do visokog nivoa socijalne i prostorne polarizacije: kontrastiranje područja urbanog spektakla i oblasti siromaštva i devastacije (Petrović, 2009: 53-4).

apstraktnih moralnih kodova (Hubbard i Sanders; 2003: 79). Studija upućuje na mogućnost upotrebe koncepta trijade u empirijskoj identifikaciji dimenzija u kojima se proizvodi društveni karakter određenog prostora: kroz preklapajuće odnose između prostorne prakse (prostitucija), arhitektonskog okvira (kvart, park i izlog) i pripisanih značenja, odnosno prostorne reprezentacije (medijske poruke). Proizvodnja prostora u kvartu Bolsal Hit odvija se posredstvom formalne regulacije (sankcionisanje, premeštanje, represija) i napadnog medijskog oslikavanja (stigmatizovanje, moralistički diskurs), te autori predstavljaju aktere iz Bolsal Hita kroz analogiju sa Lefevrovim opisom tela koje „*biva potčinjeno apstraktnom prostoru koji ga izoluje i fragmentira, zatvara u okviru specijalizovanih lokacija i time ga, naposljetku transformiše u robu, kao i mnoge druge elemente grada*“ (Hubbard i Sanders, 2003: 82).

Navedeni pristup u prvi plan postavlja kvalitativno različite vrste aktivnosti koje proizvode urbani prostor, a aspekt nematerijalnih činioca proizvodnje urbanog prostora ističe se najviše u postmodernim teoretisanjima grada. Autori edicije *Nepoznati grad*⁹ naglašavaju da se urbano okruženje ne formira samo delatnošću arhitekata i urbanista koji u prostor postavljaju *materijalne stvari*, već i putem *reči i slika*. Proizvodnja prostora odvija se i u prostoru nevidljivim sferama: medijima, filmu, književnosti, muzici (Borden et al. 1.18), pa i naučnom diskursu.

Diskurs o prostornoj reprezentaciji neposredno vodi poreklo iz Lefevrovog koncepta prostorne trijade. Vođeni ovim konceptom, Mark Gotdiner i Aleksandros Lagopoulos (Alexandros Lagopoulos) koriste pojam urbana semiotika kako bi označili disciplinu koja se bavi analizom simbola i značenja koji izviru iz urbanog prostora (Stahl, 2010: 919). Čitanje urbane semiotike može biti vrlo širokog opsega: od samog doživljaja arhitektonskog okruženja, preko turističkih prospekata, komercijalnih i političkih poruka na bilbordima, masovnih medija i grafita na fasadama, do ritmova i zvukova urbanog života (vidi *urban semiotics* i *rythmanalysis* u: Stahl, 2010: 921).

Urbana semiotika nastaje i kao proizvod strategija brendiranja i globalizacije gradova. Kao mesto potrošnje, i sam postfordistički grad se vrlo često predstavlja kao komercijalni proizvod (*city as a brand*) (Stahl, 2010: 921). Sadržaj ističe i značaj ekonomije simbola, tj. činjenicu da se postfordistički grad dobrim delom zasniva na industriji proizvoda koji se prodaju na osnovu značenja. Ta značenja, slike i poruke, prekrivanjem javnih prostora grada stvaraju formu reprezentacije koja podseća na Deborovu (Guy Debord) viziju potrošačkog otuđenja, slikovnu i virtuelnu realnost

⁹ „Nepoznati grad“ je „*knjiga o postojanju i mogućnostima arhitekture i grada.... istovremeno istorija, sociologija i geografija urbanog kakvo se danas ocrtava...*“ (Borden et al, 2002:1.6). Autori u *Uvodu* navode da je čitava ideja projekta u osnovi inspirisana Lefevrovim idejama, naročito idejom proizvodnje prostora, pružaju kratak, ali svebuhvatan opis Lefevrovog koncepta i formulišu sopstveno značenje pojma prostornosti (*spatiality*) kao „*proizvodnje društvene prakse, reprezentacija i življenom iskustvu sa jedne strane i dijalektičkih konfiguracija aktivnosti koje ih proizvode sa druge.*“ (Borden et al, 2002: 1.8).

Društva spektakla (Debor, 1967). Lefevrovo ukazivanje na čovekovo otuđenje od urbanog prostora i u urbanom prostoru sadržano je i u konceptu „trećih prostora“ (*third spaces*), kojim Sodža objašnjava mesta i arhitektonske forme koji su delom realni i delom imaginarni (detaljnije u: Soja, 1996).

Sumirajući dosadašnja razmatranja možemo zaključiti da postfordistička urbanizacija i postmoderni metropolis nastaju strukturacijskim delovanjem opštih principa proizvodnje prostora koje je definisao Anri Lefevr. Intenziviranjem procesa globalizacije, urbani nivo biva strukturisan uticajima poreklom iz nadurbanog i podurbanog nivoa (Brener), stvaraju se potom nove forme fragmentacije i homogenizacije urbanog nivoa (Sodža), koje se prelamaju i na podurbani nivo (Habard i Sandersova). Rasčlanjivanjem na elemente trijade, moguće je detaljnije analizirati poreklo strukturišućih sila proizvodnje prostora i njihove efekte na svakom od navedenih nivoa.

U narednom odeljku se kroz predstavljanje aktuelnosti Lefevrove ideje *prava na grad* analizira domet delanja koje nastoji promeniti date strukturne tendencije. Konstatuje se da početkom XXI veka ideja prava na grad postaje veoma popularna i važna, te da se javlja u raznovrsnim oblicima koji se kreću od formalizacije i institucionalizacije, do neformalnih akcija direktnog prisvajanja upotrebne vrednosti grada.

Pravo na grad

Uzimajući u obzir opisane tokove postfordističke urbanizacije, možemo zaključiti da su segregacija i atomizovanost pojedinaca i podvojenost društvenih grupa dobile nove i kompleksnije dimenzije od vremena kada je Lefevr formulisao *pravo na grad*. Takvi uslovi su, naročito nakon 90-ih godina XX veka, stvorili potrebu za ponovnim interpretacijama prava na grad, među kojima se po specifičnosti izdvaja vezivanje prava na grad i liberlano demokratskog koncepta građanina. U uslovima deregulacije urbane politike i sprege lokalnog javnog i privatnog sektora u njenom sprovođenju, pravo na grad preformulisano u liberalnu pravnu formu pruža urbanom građanstvu konkretan oslonac u zahtevu za učešće u donošenju odluka. *Pravo na grad* ulazi u proces formalizacije, čime se nastoji sprečiti ili otežati umanjeње demokratskog potencijala lokalne vlasti, lokalizovati globalna politika i transnacionalne mreže gradova, a lokaliteti transnacionalizovati i učiniti dostupnijim širem krugu korisnika (Petrović, 2009: 218).

Na početku XXI veka se, dakle, ostvaruje Lefevrova želja za političkim i društvenim angažmanom po pitanju prava na grad. Počevši od konferencija *Forum of the Americas* (2004) i *World Urban Forum* (2006) i drugih konferencija Parizu (2005) i Barseloni (2006) razrađen je tekst *Svetske povelje o pravu na grad*, čime je pravo na grad formalizovano i uvedeno u proces institucionalizacije kao međunarodno priznato pravo čoveka (Mitchell i Villanueva, 2010: 669). Pored toga,

ideja prava na grad je vrlo živa u urbanoj sociologiji. Dejvid Harvi (Harvey, 2012), Edvard Sodža (Soja, 2010), Don Mičel (Mitchell, 2003) i mnogi drugi urbani sociolozi u svojim radovima koriste koncept prava na grad i angažovano afirmišu „prostornu pravednost“ (*spatial justice*).

Liberalni pojam građanina predviđa uključivanje građanina samo na nacionalnom i lokalnom nivou upravljanja, što znatno sužava Lefevrovo shvatanje prava na grad (Petrović, 2009: 218). Iako se institucionalizacijom prava na grad dobija osnov za konkretno delanje urbanog građanstva, mnogi autori ističu da se sužavanjem na „građanski model“ iz originalnog koncepta gubi kritika urbanog sveta u kojem prometna vrednost dominira na upotrebnom vrednosti, a pravo na grad svodi na pravo na pristup gradu koji je već oblikovan od strane državnog planiranja i spekulativnih aktivnosti nad vlasništvom (Harvi u: Mitchell i Villanueva, 2010: 669). Merifild (Andy Merrieffield) naglašava smisao Lefevrovog insistiranja na pravu na grad kao sasvim konkretnom zahtevu za ponovnim prisvajanjem grada koje bi podrazumevalo potpuno novi urbani život, a ne turističku konzumaciju, povratak u džentrifikovane prostore i uživanje u danu provedenom u gradu koji je prethodno učinjen nedostupnim (Merrieffield, 2006: 71).

Tražeci primere aktivnosti koje su nešto bliže originalnom Lefevrovom konceptu ne moramo ići daleko: udruženje građana *Društveni centar* iz Novog Sada eksplicitno se poziva na pravo na grad u svom sukobu sa lokalnim i republičkim nivoima vlasti nakon skvotiranja napuštenog vojnog objekta „Dr Arčibald Rajs“ u Novom Sadu¹⁰. U Beogradu je po tom pitanju zanimljiv primer „okupacije“ prostora „INEX filma“ i zapuštene zgrade BIGZ-a¹¹. Pored toga, aktivnosti i prostorne prakse, koje afirmišu umetnost, igru, kreativnost i bunt (grafiti umetnost, performansi, subkulture) i/ili krše fragmentacijske barijere urbanog prostora i negiraju arhitektonsku preskripciju ponašanja (ulični skejtbording, parkur, susreti, protesti): najbliže su Lefevrovom originalnom konceptu prava na grad. Te aktivnosti idu mnogo dublje i šire od kontkesta u kojem urbano građanstvo definiše pravo na grad: preko civilnih, političkih i socijalnih prava (koje neko drugi treba da obezbedi i garantuje). One su originalnom shvatanju bliže upravo zbog svoje nesputanosti i neposrednosti u prisvajanju urbanog prostora.

U ovom kontekstu Borden i saradnici podsećaju na relativno zanemarenu dimenziju prava na grad: afirmaciju stava da su ljudi *subjekti sposobni za delanje*, da se ne mogu svesti na deprivilegovane kategorije kao što su „stanovnici, korisnici, potrošači“. Ističu da je pravo na grad u tesnoj vezi sa proizvodnjom prostora, *jer*

¹⁰ Na internet prezentaciji Društvenog centra može se pronaći verzija *Svetske povelje o pravu na grad* na srpskom jeziku: http://pravonagradbg.files.wordpress.com/2009/08/svetska-povelja-o-pravu-na-grad_srp2.pdf, kao i jedan Harvijev tekst o pravu na grad: http://www.drustvenicentar.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=7&Itemid=13&lang=sr.

¹¹ <http://ekspedicijainexfilm.blogspot.com/> i https://sh.wikipedia.org/wiki/Zgrada_BIGZ-a

„nije pitanje u već postojećem prostoru lokalizovati određenu funkciju ili potrebu, već naprotiv, oprostoriiti društvenu aktivnost u celini sa proizvodnjom adekvatnog prostora.“ (Borden et al. 2002: 1.17). To otkriva još jednu sličnost sa Lefevrovim shvatanjima: autori *Nepoznatog grada* ne odbacuju utopijsko promišljanje. Naprotiv, oni ga smatraju neophodnim, a grad posmatraju kao potencijalnu „mašinu mogućnosti“, mogućnosti „proizvodnje vremena-prostora“ u najširem mogućem vidu (*ibidem*).

Na kraju, napomenimo da Merifild ukazuje na jedan zanemareni aspekt u interpretacijama Lefevrove misli koje danas sprovode urbani sociolozi i druge discipline. Merifild iznosi zapažanje da je u anglofonom svetu Lefevr najpoznatiji među urbanistima, arhitektama i sociolozima, naročito putem *Proizvodnje prostora*, kao neomarksistički urbani/ruralni sociolog, a da je u frankofonom svetu ta knjiga najmanje zapažena i da se Lefevr uglavnom percipira kao humanistički marksista i teoretičar otuđenja. Naime, samo su dve njegove knjige koje se bave užim temama marksizma prevedene na engleski (Merrieffield, 2006: xxxiii). Merifild u savremenim interpretacijama primećuje istrajno zanemarivanje činjenice da Lefevrova misao uvek referira ka humanističkim shvatanjima, da kontekstualno daje pregled problematike koja se postavlja prema čoveku u haotičnim i kontradiktornim kretanjima kapitalističke urbanizacije, da analizira prepreke koje se suprotstavljaju njegovom samoostvarenju i da, konačno, ukazuje na potrebu menjanja takve situacije (Merrieffield, 2006: xxxiii).

Zaključna razmatranja

„Velika opsesija devetnaestog veka bila je, kao što znamo: istorija - teme razvoja i stagnacije, teme kriza i cikličnog kruženja, akumulacije prošlosti... ... savremena epoha će biti epoha prostora. Jer mi se nalazimo u dobu simultanosti, mi smo u dobu razmeštanja, dobu blizine i daljine, susednosti i disperzije.“

Mišel Fuko (u: Elden i Crampton, 2007: 3).

Shvatanje prostora kao objektivnih i neutralnih okvira ljudske prakse nakon Lefevra postalo je neodrživo i ta promena snažno usmerava pravce kretanja savremene urbane sociologije i prevazilazi njen domen. Broj publikacija koje se bave društvenim karakterom prostora naglo raste u poslednjih par godina¹². Termin „space“ vremenom je postao neka vrsta magičnog termina koji gradi novi diskurs u urbanoj sociologiji (i povezanim disciplinama) jer njegovo kombinovanje sa

¹² Na primer: Lehtovuori (2005); West-Pavlov (2009); Tiwari (2010); Zieleniec (2007), Elden i Crampton (2007) i mnogi drugi.

ustaljenim terminima (kao da) stvara jedan nov kvalitet i svežinu predstave i objašnjenja, tako da se govori i o „prostornom obrtu“ u sociologiji.

Lefevrovo promišljanje urbanog pitanja izvršilo je dubok uticaj na razvoj urbane sociologije jer njegove ideje i koncepti prožimaju sve savremene teorijske pravce i velikim delom ostaju relevantni za izučavanje i u izmenjenim društvenim okolnostima. Njegova shvatanja *urbanog* uzdrmala su klasične predstave o *gradu*, preteći da taj pojam vežu zauvek za predindustrijsku prošlost. Manje ili više implicitno, prihvataju se Lefevrove ideje faznog razvoja urbanizacije, njene linearnosti i kretanja ka uspostavljanju urbanog društva. Prepoznato je i njegovo nastojanje da razvije sveobuhvatni način analize koja je u stanju da prati promene tokova urbanizacije. Sodža preduzima takva nastojanja u svom razmatranju o diskursima postmetropolisa.

Lefevru pripada i zasluga koncipiranja sigurno najuticajnije ideje u urbanoj sociologiji: ideje proizvodnje prostora. Njena vrednost počiva na tome što ima potencijal trajnijeg analitičkog instrumenta: koncept društvene proizvodnje prostora predstavlja široku teorijsku formulu, primenljivu u proučavanju urbanizacije gotovo neovisno od vremenskog i prostornog konteksta. Kao što smo videli, autori različitih teorijskih usmerenja koriste proizvodnju prostora u drugačijem društvenom kontekstu, sa drugačijim teorijskim ciljevima, nekad i izmenjenim shvatanjem samih karakteristika proizvodnje, ali je ključna promena da nakon *Proizvodnje prostora* svi uvažavaju *društveni karakter prostornosti*, bez obzira na to koliko mu determinističku ulogu pripisivali.

Izazovi teorijskog objašnjenja i definisanja savremene urbanizacije povlače sa sobom analizu načina proizvodnje prostora kojim se ona uspostavlja. Iako su formulisani u kontekstu fordističkog kapitalizma, osnovni principi kapitalističke proizvodnje prostora su dobro polazište za analizu urbanog u kontekstu globalizacije (Brenner) kao i postmodernistima kada ukazuju na ulogu simboličkih značenja u proizvodnji prostora u postfordističkom gradu. Insistiranje na značaju veze grada i globalnog društvenog poretka ima bitne metodološke konsekvence jer ukazuje na redukcionizam koji proizilazi iz organicističkog tumačenja grada ili uprošćenog istorijskog evolucionizma. Lefevr je pokazao kako se kontinuitet grada zapravo samo iluzorno ocrta, prekrivajući istorijske razlike i specifičnosti koje se mogu analizirati *samo* u korelaciji sa širim/globalnim društvenim kontekstom, što ukazuje da i ta vrsta analize ima trajan značaj u izučavanju urbanog. Teoretičari savremenog procesa globalizacije svakako imaju ovo u vidu kada, poput Brennera, naglašavaju značaj analize nivoa pri izučavanju urbanog fenomena.

Savremeni tokovi globalizacije utiču na ponovnu aktuelnost Lefevrovog koncepta urbanih nivoa i shvatanje grada kao posrednika između poretka bliskog i dalekog reda. Urbani sociolozi poput Saskije Sassen, Brennera i Kastelsa nastoje da što više objasne procese u kojima se ostvaruje međudejstvo globalnog društvenog poretka i grada. Videli smo koliko su koncepti homogenizacije, fragmentacije i

hijerarhizacije prostora bitni za razumevanje savremenih tokova urbanizacije i kako (re)strukturacija segregiranih i izolovanih prostora može biti proučavana primenom prostorne trijade. Habard i Sandersova koriste upravo ove koncepte i na konkretnom primeru pokazuju tokove formiranja fragmentacionih, hijerarhijskih i reprezentacionih karakteristika određenog prostora. Ispostavlja se da trijada ima veliki analitički potencijal i metodološku funkcionalnost i implicira jednu novu mogućnost u sociološkim istraživanjima: uključivanje analize prostora.

U radu je predstavljen i velik značaj Lefevrove ideje prava na grad. Pravo na grad se usmerava sa jedne strane ka institucionalizaciji, ali ne gubi ni izvorno značenje. Ono nalazi svoje mesto u pravnim dokumentima, dobija na konkretnosti i postaje instrument za rešavanje gorućih problema urbane stvarnosti. Videli smo kako je ono koristan oslonac u formulisanju urbanog građanstva i konkretna življena aktivnost urbanih grupa koje prisvajaju prostor kroz umetnost, bunt i igru. Možemo reći da se pravo na grad i proizvodnja prostora mogu shvatiti kao akterski i strukturalni pol koji u Lefevrove urbane koncepte unose dinamičnost i čine ih dovoljno opštim za primenu u drugačijim društvenim okolnostima od onih u kojima su nastali. Praćenje delatnosti ključnih društvenih aktera u proizvodnji prostora u kontekstu strukturalnih obeležja datog društva će i u budućnosti moći da se koristiti za potrebe analiza u urbanoj sociologiji.

Pojedini utopijski elementi Lefevrove misli nikako se ne smeju osuđivati, već naprotiv, biti istaknuti kao primer da za razumevanje društvene stvarnosti nije dovoljno izučavati prošlost i razmišljati samo u okvirima mogućeg, već da anticipiranje budućih kretanja može osvetliti određene segmente koji se usled ustaljenih pristupa ne vide. A to svakako približava sociologiju njenom osnovnom sazajnom cilju: naučnom objašnjenju društvene stvarnosti. Na kraju, podsetimo se i Merifildovog ukaza da se vrednost Lefevrovih koncepata ne iscrpljuje u potpunosti samo u njihovim analitičkim, sazajnim i metodološkim kvalitetima, već da njegova misao u celini vuče koren iz privrženosti ka humanizmu, što utiče na njenu filozofsku širinu i trajnost.

Literatura

- Brenner, Niel. 2000. The Urban Question as a Scale Question: The Reflections on Henry Lefebvre, Urban Theory and the Politics of Scale, u: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 24.2
- Borden, Ian et al. 2002. *The Unknown City: Contesting Architecture and Social Space*, London: The MIT press.
- Debor, Gi. 1967. *Društvo spektakla*, dostupno na: http://anarhija-blok45.net/izen.com/tekstovi/Debord_Drustvo_spektakla_A4_1967.pdf
- Elden, Stuart i Jeremy, Crampton W. (eds). 2007. *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, Hampshire: Ashgate.

- Farrar, Max. 2005. *Migrant Spaces and Settlers' Time: Forming and De-forming an Inncercity*, u: Westwood, Sallie i Williams, John (eds): *Imagining Cities*, Taylor and Francis eLibrary.
- Fuko, Mišel. 2005. *Druga mesta*, u: Milenković, Pavle i Marinković, Dušan (prir.) *Mišel Fuko: Hrestomatija*, Novi Sad: Vojvodanska sociološka asocijacija.
- Gotham, Kevin Fox. 2010. *New Urban Sociology*, u: Hutchison, Ray (ed.), *Encyclopedia of Urban Studies*, SAGE Publications.
- Gottdiener, Mark. 1994. *The Social Production of Urban Space*, Austin: University of Texas Press.
- Harvey, David. 1985. *The Geopolitics of Capitalism* u: D. Gregory and J. Urry (eds). *Social Relations and Spatial structures*, London: MacMillan.
- Harvey, David. 1989. *The Urban Experience*, Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Harvi, Dejvid. 2005. *Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu*, u: Vujović, Sreten i Petrović, Mina (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvey, David. 2012. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, New York: Verso.
- Hubbard, Phil i Sanders, Teela, 2003. *Making Space for Sex Work, Feemale Street Prostitution and the Production of Urban Space*, u: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 27.1.
- Kastels, Manuel. 2005. *Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija*, u: Vujović, Sreten i Petrović, Mina (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lefebvre, Henri. 1968. *La vie quotidienne dans le monde moderne*, Gallimard, Paris.
- Lefebvre, Henri. 1972. *Du rural a l'urbain*, Anthropos, Paris.
- Lefebvre, Henri. 1972. *Espace et politique*, Anthropos, Paris.
- Lefebvre, Henri. 1972. *La pensee marxiste et la ville*, Casterman, Paris.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The production of space*, Blackwell.
- Lefebvre, Henri. 2003. *The urban revolution*, Univesity of Minesota Press.
- Lefebvre, Henri. 2009. *State, Space, World: Selected Essays*, Minneapolis: University of Minesota Press.
- Lehtovuori, Panu. 2005. *Exprience and Conflict: the Dialectics of the Production of Public Urban Space in the Light of New Event Venues in Helsinki 1993-2003*, Helsinki: Center for Regional and Urban Studies Publications Espoo.
- Massey, Douglas. 1986. *The spatial division of labour*, London: MacMillan.
- Merrifield, Andy. 2006. *Henry Lefebvre: A Critical Introduction*, London and New York: Routledge.
- Mitchell, Don. 2003. *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, New York: Guilford Press.

- Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Sasen, Saskija. 2005. *O globalizaciji i formiranju novih prava na grad*, u: Vujović, Sreten i Petrović, Mina (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Smith, Neil. 1984. *Uneven development*, Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Soja, Edward, W. 1989. *Postmodern geographies*, New York: Verso.
- Soja, Edward, V. 2005. *Šest diskursa o postmetropolisu*, u: Vujović, Sreten i Petrović, Mina. *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Soja, Edward W. 2010. *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stahl, Geoff. 2010. *Urban Semiotics*, u: Hutchison, Ray (ed.) *Encyclopedia of Urban Studies*, SAGE Publications.
- Tiwari, Reena. 2010. *Space-Body-Ritual: Performativity in the City*, New York: Lexington Books.
- Vujović, Sreten. 1982. *Grad i društvo*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Vujović, Sreten i Petrović, Mina (ur.), 2005. *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- West-Pavlov, Russel. 2009. *Space in Theory: Kristeva, Foucault, Deleuze*, Rodopi: Amsterdam and New York.
- Zieleniec, Andrzej. 2007. *Space and Social Theory*, Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: SAGE Publications.